

Őrhalmok a Duna-Tisza-közén

Pánya István

„Nyugoti oldalán van a ’ „Strázsa halom” vízállás közepén lévő magas domb, hihetőleg ember kéz által építve, hogy a’ külömben sik vidéken messze lehessen látni”¹

Bevezetés

A tanulmányom megírását egy nagyjából három éves térképgyűjtés előzte meg. Úrbéri térképektől, birtokvázlatokon keresztül a nagyobb terület egységeket ábrázoló, tematikus térképekig mintegy 1200 darabot sikerült az ország számos térképtárából összeszedni. Célom egy térinformatikai adatbázis létrehozása volt, mellyel – egyebek mellett – Bács-Kiskun megye 18-19. századi viszonyait lehet kutatni. Mivel egy adatbázis értékét a használhatósága mutatja meg leginkább, a rendszer „ellenőrzésére” az (őr)halmokat választottam minta témaként.

A történeti térképek lapozgatása során szinte mindenhol találok halmokkal. Határok jelentős pontjain, vagy a pusztában, csak úgy önmagukban is előfordulnak. Némelyik névtelen, másoknak akár több neve is volt.² Az adatbázis különböző korú térképeinek „lapozgatása” során feltűnt, hogy a jelenkor felé haladva ezek egyre inkább eltűnnek, nevük már jelölve sincs, sőt a viszonylag pontos domborzatábrázolás sem jelzi már az egykor jelentős magasságú dombot.

A halmok különös elemei a tájnak. Fel lehetett rájuk mászni, kémlelni a távot, szemmel lehetett tartani a jószágokat. A történelem folyamán előfordult, hogy temetkeztek halmok belsőjébe, és gyakran jelölték vele területek határait. Némelyiknél úgy tartja a néphagyomány, hogy „sapkával” hordták össze a földet.³ Mindenesetre nem kis teljesítmény a múlt emberétől a rengeteg földmű. Sajnos az újkorban, a halmok megbontásakor nem bízták a véletlenre, sapka helyett inkább ásóval és munkagépekkel tüntették el azokat.

A neves halmok egyik érdekes csoportját az ún. strázsadombok, őrhalmok alkotják. Az elnevezés alapján ezek „főállásban” a határfigyelés eszközei lehettek. Kiskunhalas esetében egy tucat ilyen őrhalom létezett a város körül. Nagyjából ugyanennyivel büszkélkedhetett a felső-kiskunsági Szabadszállás is. Ezek a halaséhoz hasonló rendben veszik körbe a várost, érdekes azonban, hogy közülük csupán egy viseli a beszédes strázsa nevet.

Írásomban elsősorban az őrhalmok térbeli elhelyezkedésével, a földrajzi környezet jellegzetességeivel szeretnék foglalkozni. Az adatgyűjtés során töredékes utalásokat találtam arról, hogy kik és hogyan használták ezeket, ezért egy rövid kitérőben ezt is megosztom az olvasóval.

Kiskunhalas

Halas középkori történetét nem kívánom részletezni, az ugyanis az a Halasi Múzeum évkönyveiben már több szempontból be lett mutatva. Számunkra csupán a város török kori időszakát lenne fontos felidézni egy pillanatra. A fennmaradt források alapján Halas kisebb-nagyobb pusztulásokkal, kicserélődött lakossággal, de nagyjából ugyanazon a helyen élte meg a török hódoltságot. Nem volt túl jelentős nagyságú település. Tőle délre délszláv lakosságú tele-

pülések, köztük a palánkkal rendelkező Jánoshalma – Jankovác – feküdtek. Északra Kecskemétig, keletre Szegedig csupán üres puszták területek el. Nyugatra, a homokhátság széléig néptelen volt a táj, csupán a Sárközben maradt fenn néhány település.⁴ Kiskunhalas helyzete kedvezett az állattartásnak és a következőkben bemutatásra kerülő őrhalom rendszer ezzel szoros kapcsolatban állt.

1863-ban Pesty Frigyes a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával belevág híres helynévgyűjtésébe. Tanulmányomban többször idézem majd, ugyanis a kutatásom szempontjából egyik leghasznosabb forrásnak bizonyult. 1864. június 6-án Orsay Vilmos jegyző és Vári Szabó István főjegyző az alábbiakat írja a kiküldött kérdőívre: „4. Strázsa hegy – a’ halasi helynevek közt 12 Strázsa domb fordul elő, melyek a’ várost majd nem egyenlő egy mértföldnyi távolságban körül veszik, sőt Szarkás és Zana felől leghosszabb lévén a’ határ, itt még mindegyiket egyel egyel kifelé megszorított, neveik a’ városon felül kezdve ezek: Strázsa hegy Bodogláron, fehérföldi strázsa, tajói str. cziprusi, eresztői, balotai, füzesi, reketeyei, szarkási, kakas és pirtói strázsa, mind ezek a’ város 1761-es térképén feljegyezve láthatók. e’ Strázsa hegyek a’ régi háborús időkben bizonyosan őrállomási helyek voltak.”⁵

Vegyük hát sorra ezeket az óramutató járásával megegyezően, Bodoglártól kezdve.

Fejérföldi strázsa (Kiskunmajsa)

Bodoglártól nyugatra, a régi Majsa – Vadkert közötti úttól délre jelöli Kováts György. A mai műút 15. km szelvényétől néhány száz méterre, délre fekvő homokbuckák között található egy ÉNy-DK irányú, 126 méter körüli magasságú hát. Valószínűleg ez lehetett a Fejérföldi strázsa. Méretes domb, környékén 118-120 méter körüli az átlagmagasság, így mintegy 6-8 méterrel magasodott környezete fölé. A domb tetejéről ÉNy-i és K-i irányban, a vadkerti út nyomvonalára nyílt kilátás.

Bodoglári strázsa (Kiskunmajsa)

Bodoglártól DNY-ra kb. 1.6 km-re található a homokos területet fedő erdőben. Közelebről nehéz meghatározni, melyik méretesebb, 123-124 méter körüli bucka lehetett a Bodoglári strázsa. Halas irányában elterülő dombok között magasabbak (125-126 m) is előfordulnak, viszont a tőle É-ra, K-re és D-re fekvő alacsonyabb, bodoglári és tajói (110-113 m) vidék jól belátható.

Tajói strázsa (Kiskunmajsa)

Tajói határban, a Majsa-Halas műútról leágazó zsanai gázgyűjtő felé vezető kövesútról közelíthető meg legegyszerűbben. A zsanai útról leágazó homokos dűlőúton 900 méter után érhető el a homokbányászattal bolygatott őrhalom. A halom-csoport talán helyesebb lenne, mivel több hasonló magasságú dombocska fekszik azon a háton, amelyet a térképen Tajói strázsa-ként azonosíthatunk. A környéke jelenleg nagyrészt erdő. Magassága a bolygatás miatt nem határozható meg pontosan, körülbelül 123 méter lehetett egykor. A körülötte fekvő buckavidék átlagosan 118-120 méter magasságú. Tetejéről nyugat felé Harka-puszta, északra Bodoglár és Tajó, keletre pedig (Kun-)Ágasegyháza tartható szemmel.

Eresztői strázsa (Zsana)

Zsana nyugati részén, a Halas felé vezető műút máriamalomi elágazásától északra kb. 850 méterre található. 132.7 méter magasságú. Délre és nyugatra jóval alacsonyabb, 126-128 méter átlagmagasságú vidék terül el. A többi oldalról változó magasságú buckák veszik körbe. Tetejéről Eresztő pusztát és a Szeged-Halas út nyomvonalát lehetett szemmel tartani.

Érdekességként megjegyzem, hogy a Kiskunhalasi Levéltárban található egy rossz állapotú, feudális iratok közül kiemelt birtokvázlat, melyen Eresztő és Balota vidéke szerepel. A szeged-halasi út mentén, két kopolya között áll egy felirat, miszerint „Kis Zöld Halom holott az utasok meg szoktak eresztteni”.

Ciprus strázsája (Zsana)

Kiskunmajsa, Pusztamérges és Zsana hármashatárán áll. Megközelíteni a Zsana – Üllés közötti főútról lehet. A 20. km szelvénynél, Zsana és Kiskunmajsa – Kígyópuszta határán egy földút halad dél-felé, a kövel jelzett 119 méter magas hármashatárhoz. A halomról a szegedi út környékét lehetett figyelni. Pesty Frigyes gyűjtésében is szerepel: „6. *Cziprus strázsája - a' Cziprus székéhez közel lévő hegy, mely most is Cziprus hegynek nevezetik.*”⁶

Balotai strázsa (Zsana)

Zsana határának nyugati szegletében, sűrű erdővel fedett homokvidéken kell keresnünk a 140 méter körüli magasságú Balotai őrhalmot. Sajnos az erdőművelés jelentősen megváltoztatta a táj arculatát. A Balotai strázsa Eresztő irányába nyújt jó kilátást, a Cziprus strázsája felé. Pesty Frigyes gyűjtése szerint egykor templomos hely lehetett: „3. *Balotai Strázsa - most nagy hegy név alatt van, Gyenise János birtokában; a hegy teteje hordott föld, szántáskor ember hullát is találtak, II. Lajos dináiraival, mellette cserepek, kő téglák darabok, lakó helyek nyomai látszanak hosszas tájékon.*”

Füzesi (1.) strázsa (Kunfehértó)

A halom bemutatása előtt egy kis magyarázat a sorszámhoz. A Magyar Országos Levéltár térképei között szerepel egy 1762. évi, szintén Kováts György-féle, ezúttal Jánoshalmát és Kisszállás környékét ábrázoló térkép⁷. Ezen a Füzesi strázsa az 1761. évi térképtől eltérően Fejértói strázsa néven látható. A Füzesi strázsa név pedig ettől másfél kilométerre keletre, a mélykút-halás út nyugati szélén található meg. Magassága nagyjából 141 méter és a már említett útvonal, valamint Ivánka és Máda puszták megfigyelésére volt alkalmas. A halom megjelenik egy 1787. évi kisszállási térképen is.⁸

Fejértói (Füzesi 2.) strázsa (Kunfehértó)

Kunfehértó keleti határában találjuk, a Fehértó puszta szélén. Az egykori állami gazdaság mellett keleti irányba haladó földútról lehet megközelíteni. Nagyjából két kilométer után érünk a füzesi erdőbe, ahol a Horvát tranzit gázvezeték kettémetszi a környék legmagasabb (144 m) buckáját. Valószínűleg ez lehetett egykor a Füzesi strázsa. Tetejéről, az előbb bemutatott Füzesi (1.) strázsához hasonlóan, azt az É-D irányú, mintegy 5 km-re található közlekedési folyosót lehetett megfigyelni, ami a Kisszállástól Halas felé vezet. Ott vezet ma az 53-as számú út.

Rekettye strázsája (Kiskunhalas)

Kiskunhalas külterületének nyugati részén, az imrehegyi műút 21. km szelvényétől északra található. Hasonlóan a többi őrhalmhoz, jelenleg ezt is erdő fedi. Magassága nagyjából 138 méter. Alacsonyabb területek tőle Ny-DNy-ra helyezkednek el, a többi irányból buckák veszik körbe. Rekettye területét és a sárközi utat lehetett innen áttekinteni.

Szarkási strázsa (Imrehegy)

A mai Imrehegy déli határán haladt tovább a már említett „fajszi”, vagy sárközi út. Emellett állt a Szarkási strázsa. A középkori eredetű út nyomvonala kisebb szakaszokban ma is létezik. A halom azonosítása, a többihez hasonlóan, itt sem akadálytalan. Valószínű, hogy a strázsa az itt magasodó 132-134 méter magasságú buckák valamelyike lehetett. Megközelíteni az Imrehegy – Halas műút 15 km szelvényétől délnyugat felé haladó földúton lehet legegyszerűbben. Környezete átlagosan 126-128 méter magasságú. A strázsától keletre válik ketté a sárközi út és halad északnyugati irányba Polgárdi és Kecel felé, továbbá délnyugati irányba Császártöltés-Hajós felé.

Pesty Frigyes gyűjtéséből az alábbi vonatkozik a halomra: „*e' nevet viseli, a' Bogárzó mellett nyugatról a' Keczeli határ melletti homok pusztá, mely már 1650 ban e' néven említetik, itt találtatik a' szarkási strázsahegy.*”⁹

Kakas strázsája (Kiskunhalas)

Kováts György térképén a mára eltűnt keceli út északi oldalán, nehezen meghatározható helyen állt a Kakas strázsája (*térképen 1. számmal*). A II. katonai felmérésen (a 19. közepén) már délebbre, a Szarkás-felé vezető út északi oldalán jelölik (*térképen 2. számmal*). Utóbbi helyszínről így tudósít Pesty Frigyes: „*2. Kakashegy. hajdan kakas strázsája. Bábud tanyától nyugotra magos homok hegy, most is katonai mérnöki állandó pontnak használtatik, róla Kalocsa, Kecel, Kiskőrös, Vadkert, Jankovác belátható.*”¹⁰

A Kováts-féle térképen jelölt halom magassága 135 méter körüli lehetett, míg a jelenlegi Kakas-hegy 143 méteres. A Kecel-Halás közötti út forgalmát lehetett innen megfigyelni.

Pirtói strázsa (Pirtó)

Pirtón, a Pirtói-, más térképeken Nagy-tó nyugati partján áll. A domb magassága nagyjából 125 méter. Környezete északon, nyugaton és délen 120 és 125 méter között, keleten-északkeleten 118 és 120 között változik. Tetejéről a domborzat vizsgálata alapján leginkább Tázlár felé lehetett messzire ellátni.

Strázsa-hegy (Kiskunhalas)

A 18. század végéig Halas belterületének északkeleti szélén állt. Később a település bekebelezte. Jelenleg a Pacsirta és Fácán utcák, valamint a Szabadság tér fogja közre. Valószínű, hogy a beépítés során eredeti méretei megváltoztak, jelenleg 131 méter körüli a magassága.

Szabadszállás

„A' történelem szerint hajdan a' községek vagy ezek székéül szolgált „Szállások” részint ellenséges beütésektől védelem, részint barmaik könnyebb táplálása végett, vizenyős nádas tereken települtek. – így Kalocsa, Kun szent Miklós, Halas, és több régi eredetű helyek példája ezt erősíti.”¹¹

Ugyan a szabadszállási jegyző így fogalmazta meg a városa földrajzi helyzetét, Halas és Szabadszállás viszonyai között azért jelentős különbségek vannak. Halast hatalmas homokvonalatok veszik körbe, Szabadszállást pedig javarészt a Duna egykori ártere, csupán keletről, Balázspusztá felől érintkezik a hátság buckáival. (1. kép) Szenvedett is a folyó árvizei miatt: „*az 1775-ik és 1776-ik esztendőben a Duna árja egymásután kiöntött és elborította a község-*

1. kép. Szabadszállás környéke Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár t21, Bedekovich Lőrinc, 1792.

határát. Az 1775-ki árvíz a még most is siralmas emlékezetű 1838-ik évi romboló árvizet juttatja eszünkbe. Egyébb károkon kívül hivatalosan tett becsü után jegyeztetett fel a jegyzőkönyvekben, miszerint a községnek 877 pozsonyi mérő buza vetése elsepertetett, töltései és hidjai össze romboltattak s a város vízárral annyira körül vétetett, hogy ladikok nélkül se ki se be nem lehetett járni. Sött fel van jegyezve, hogy ha az éppen akkor életbe léptetett toronyörség a lakoságot harang zugássokkal fel nem ébreszti s ez a vízár haladását töltésekkel meg nem gátolja, az egész város ki van téve a vízár rombolásainak.”¹²

A két település a földrajzi viszonyokon kívül méretében is jelentősen eltért. Halas észak-déli irányban ~33 km, kelet-nyugati irányban ~35 km kiterjedésű. Ezzel szemben Szabadszállás észak-déli irányban ~15.5 km, kelet-nyugati irányban pedig Balázspusztával nagyjából 22 km, nélküle pedig kb. 12 km kiterjedésű.

Szabadszállás jelentős település volt a hódoltság idején. Rövidebb időszakokra lakosai elmenekültek és feltehetőleg lakossága is kicserélődött a 150 év alatt.¹³ Tőle északra a népes Kun-(korábban Tatar-)szentmiklós, délre és délkeletre pedig a változó lakosságú Fülöpszállás és Izsák feküdt. Nyugatra, a Duna mentén falvak – Tass, Szalkszentmárton, Apostag, Solt – sorakoztak. Északkeletre és keletre néptelen puszták – Aranyegyháza, Adacs, Balázs, Kerekegyháza – területek el.

Térjünk vissza az őrhalmokhoz. Szabadszállás határfelügyeletét a város jegyzője eképpen mutatja be: „A' határban található helynevek felsorolása előtt, még egy érdekes tüneményt kell kiemelnünk; mely ha tárgyunkhoz szorosan véve nem tartozik is, megérdemli a' megemlítést. – Alább névszerint lesznek elszámálva a' határban található halmok, mellyek szabályosan kerek alakjuk egyenes felmagasodásuk, és a' bennök található kézművek, emberi csontokból Ítélve, minden bizonnyal emberi készítmények, bizonyos rendszert tüntetnek fel. – ugyanis e halmok természeti helyzetük szerint térképre téve, egy mért-földnyi átmérőjű szabályos kört mutatnak a' határ közepén fekvő város körül. – Mikor és miczélra készültek ezek arról a' községben senkinek még csak sejtelve sincs, az adatokban fölöttébb szegény irattár viszont felvilágosítást

nem nyújt. – Ezek korántsem határ dombok, mert ámbár a' határ szélén foglalnak helyet, de nagyságuk más rendelőst mutat mintsem a' határ vonal megjelölése; továbbá határ dombjaink külön megvannak, és nem a' kérdéses halmok rendjében. – Kunhalmoknak ezek aligha mondhatóak, mert akkor valószínűleg összefüggésben az e' vidéken más határokon található ilyen halmokkal, nagyobb tért fogának körbe. – A' hunok, vagy honi történezeink szerint ezek maradványaival egyesült avarok által erődítményül építeni szokott „Ringek“ nyomai itt teljesen hiányzanak, már pedig ha a' halmok ily épségben fenmaradtak, amazok is habár elmosódott jelenségben mutatkoznának. – Mi sokkal későbbieknek hisszük e' halmokat és pedig a' török világból valóknak, a' mikor a' hódoltságbeli védtelen lakosok a' tatár rabló portyázok véletlen megrohanásai ellen őrhalmokat tartottak szükségesnek építeni, mellyek vigyázó őrszemek állomásául szolgálhattak. – Kecskemét város történetéből tudjuk, hogy a' török világban kivált a' félelmes török tatár Csordák barangolásait, a' községek bírái egymásnak ingóságai, főleg marháik biztos helyre rejtése végett eleve hírül adák a' folytonos örködés tehát a' török hódoltságbeli helyekben legelső szükséggé vált, annál inkább, mert ezek ön erejükre voltak utalva. – Némi világot vet ide a' Kecskemét város tört. 2-köt. 487. és köv. lapjain közölt „Parasztvármegye szervezete“. Az ebben kifejezett cél főleg a' belső vagyon bátorság fenntartására terjed ugyan, de mégis őrcsapatok szerveztetvén, szükségkép a' róna vidéken uralgó emelkedettebb őr állomásokat kellett építeniök. A' parasztvármegye községünkre is vonatkozik, mert a' szervezeti irat Kun szent Miklóson keletkezvén, a' kunhelyéknek is bele kellett értetniök.”¹⁴

A jegyző szerint tehát a helyiek nem ismerték már a halmok eredetét és a kevés irat alapján következtet arra, hogy a török időszak határvédelmét szolgálták. Így folytatja:

„Lássuk most már a' határbeli helyneveket:

II' Újszászi halom dűlő; a' határ nyugoti sarkán lévő új-szász halomtól veszi nevét. Ezzel szemközt a' dűllő keleti részén „Danka“ bányája nevű halom van; nevét a' néphite szerint Danka nevű embertől kölcsönözte, ki ott kincset talált...

III. Büge dűlő: Ugyan e' dűlőben, az újszász halomtól délnek fekszik egy össze hordott domb vagy halom, mely a' fentebb kijelölt körrendszerhez tartozik neve azonban ismeretlen. – (térképen Büge-halom néven)...

IV. Templom hegyi dűlő; Közép táján ennek van egy alig észre vehető elsimuló domb, mely templom.hegynek nevezetik,...

V. Bösztör halmi dűlő, A keleti végén van a' Bösztör halom. mely a' „körrendszeren“ már belül esik.

VI. Tekehalom dűlő; ebben van ilyen nevű halom, de már alig megkülönböztethető emelkedéssel bír...

VII. Laposhalom dűlő; benne „Laposhalom“ most már szántják, de emberi készítménynek látszik; nevét lapossága fejti meg; a' halom dűlő keleti végén van, belől a' „Körrendszert“ alakítókon...

VIII. Kettős halom dűlő ennek keleti végén két öszve nőtt halom van egymás mellé helyezve, mi a' név értelmét meg magyarázza; épen úgy emberi mű mint a' többi de ez is belülesik a' „körrendszeren“...

XIII. Kő halom dűlő: Egyike a' nevezetesebb halmoknak e' néven benne esik, Téglák, kövek, rejlenek a halom belsejébe, bele tartozva a megjelölt' kör rendszerbe...

XVII. Csorda állás dűlőt régebben tarlószabadulás után a' községi csor'da járta, és legelte. Csorda álláshalom most már szántó, ebben a' nép rege szerint valaha pénz találtak...

XVIII. Korhándűlő...Zabhalom a' dűlő derekán emberi készítménynek tűnik fel...

XIX. Hintók halma dűlő; ...a' halmok képezte kör fele a' hintók halmáig tart...

Katonahegy. A' Francia háborúból visszatért szegény sorsú katona harcosok jutaimi osztaléka...

Sirá-hegy: néhány év előtt a' községi erdőből a' lakosoknak szőlőföldül eladva a' benne lévő halmok buczkák vagy torlatok elterítésének nehézsége miatt nevezte így a' lakosság...

Kék halma' szőlők éjszakai végén kezdődő Arany-egyházi pusztai birtok szélében,...

...A' szőlőskertek keleti oldalán párvonaltban húzódik a' községi erdő; ennek csaknem közepén uralg a' „Strázsahegy“ homok torlás létre merész magassáig emelkedik, 's tetejéről az egész határ belátható, mellékén, oldalán, tetején nyárfák tenyésznek, a' domb nevét nem tudjuk értelmezni, egyébként a' többi halmok rendszerébe bele tartozik...

Ágoston Pál halma: a' körrendszert Adacspuszta felől ez zárja le, ezt is emberi kezek építették, valószínűleg Ágoston Páltól vette nevét.¹⁵

A leírás alapján északról, az óramutató járásával ellentétesen veszi számba a halmokat: a körrendszer felét a Hintók-halmánál, a fülöpszállási határon éri el. A halom-rendszer jellemzője, hogy a közelebbiek ~2.7 kilométernyi, míg a távolabbiak átlagosan 6-7 kilométerre fekszenek a város központjától. A legmagasabb pont, az egyszerűen csak Strázsa-hegynek (124 m) nevezett homokdomb, közel 30 méterrel magasabb a város belterületénél (95-97 méter). Innen tiszta időben nyugati irányban Dunavecseig, déli irányban Izsáig is el lehetett látni. Egyes halmok – talán nem véletlenül – utak mellett helyezkednek el. A Templom- és a Dankabánya-halmok az északi, böszöri-kunszentmiklósi utat felügyelik. Az Újszász- és Búge-halom környékén kettéválik a Szabadszállásról jövő út: egyik halad Szentmártonba, másik pedig az egykori Fejéregyháza falut érintve Vecsére. A Teke-halom mellett elhaladó út Csanád faluhelyén keresztül Apostag felé tart. Következik a Kőhalom, mely a Miska-halom, és a közelében fekvő Máriaháza falu felé haladó utat vigyázta. A Zabhalomról a Tetetlen-felé vezető utat lehetett szemmel tartani. A Hintók-halmáról Fülöpszállás irányába, a tőle keletre fekvő Katona-hegyről pedig Izsák felé nyílt jó kilátás. A többihez képest Strázsa-hegy igazi óriás. Ez egy természetes homokdomb, amelyet eddig ismeretlen korban (őskor/középkor?) erődítettek. A domb legmagasabb pontja körül félkörben árok nyomát lehet megfigyelni. Elsőként Pálóczi Horváth András 1986-ban Kékes Ferenc erdőszel látogatta meg a helyszínt. Évekkel később, 2014 tavaszán és nyarán múzeumbarátokkal vizsgáltuk meg, de nem sikerült régészeti nyomokat találni.¹⁶ Innen a kelet felé, Kecskemétre menő út környékét és a tőle nem messze fekvő egykori Balázs falu környékét lehetett szemmel tartani. Végezetül az Ágoston-halom mellett haladó út az egykori Adacsra visz, érintve a középkori Aranyegyházát.

A halmok környezete

Mit is láthatott a korabeli megfigyelő a gyér lakosságú, elvadult Alföldön? Legkorábról Oláh Miklóstól tudjuk a 16. századból, hogy Halas környéke fában szegény vidék volt.¹⁷ Azonban ez szinte a teljes homokhátságig igaz volt akkoriban.¹⁸ A halasiak például a mindennapi élethez szükséges fát a közeli Polgárdi, Vadkert, Csábor, Böszér és Szentdemeter puszták erdeiben vágták. Ennek egyik emléke a „régí polgárdi Halasra vezető fahordó út”.¹⁹ Az erdők telepítésével a török, majd kuruc háborúk után sem törődtek egy jó ideg. A Kovács-féle 1761. és 1762. évi halasi térképek, valamint az Első katonai felmérés (1783 – 84) alapján a török hódoltság után is alig akadt erdő a város pusztáin. Nyilvánvalóan a szaporodó népesség, és a vele együtt növekvő földigény miatt elsősorban legelőkre és szántókra volt szükségük.²⁰

Szabadszállás környéke szintén fában szegény volt. Bél Mátyás így ír erről: „*A szőlőskerteken kívül egyetlen fa sem található, erről az egész vidékről hiányoznak az erdők*”²¹. (Ugyanitt leírja Bél Mátyás az is, hogy Halason „*Erdőnek messze földön híre-hamva sincs*”²²) A szomszédos Fülöpszállás a 18. század elején az Örbjéből vágott fából építi fel fatemplomát.²³

Mi vette át az erdők helyét? A szakirodalom felkutatása előtt a kezembe került kéziratos térképeken találtam meg a választ. Egy ismeretlen korú (18. század végi) kisszállási térképen a fehértó-kisszállási határon egy magányos *Szilfa* képe látható. Ugyanezen a határon egy másik térképen *Nyárást* jelölnek.²⁴ Nem messze tőle, kisszállási területen *Tövisék* felirat olvasható.²⁵ Bócsa és Páhi határán található a *Bokros-strázsa*, mely nevét valószínűleg néhány csenevész bokorról kapta.²⁶ A Kováts-féle térképen a balotai strázsától nyugatra látható a *Fűzfás kút*.²⁷ A bánegyházi határon *Sóskabokor*, máshol *Tüskés határ* szerepel.²⁸ Hajós homokhátsági területén *Szilas-bokrot*, tőle nem messze a jánoshalmi – borotai határon *Bokros-hátat* jelölnek. Továbbá: a felső-kiskunsági Bene pusztán *Sóska fás halom*, *Fűzfás kút*, Mizse és Vacs határán *Galagonya bokor*, *Nyárjas állás* (és egy *Tsonka fa helye*, mely egy viharvert fa lehetett), Esső-pusztán *Nyárfás-halom*, Kaskantyú határán *Topolya-halom (fekete nyár)*.²⁹

A térképeken megfigyelhető kevéske nyom alapján egy bokros-cserjés, elszórtan fás-ligetes foltokkal tagolt tájat kell elképzelnünk, nagyrészt legeltetett, kisebb részt megművelt területekkel. Tájérténeti kutatásokból tudjuk, hogy a fás társulások helyét a korábbi cserjeszint és alsóbb lombkoronaszint fajai veszik birtokukba, így a Kiskunhalas-Kiskunmajsa vonaltól északra jellemzően a boróka, attól délre a galagonya terjed el.³⁰ Az egykori erdőalkotók – tölgy, szil, nyár – nem vesznek el teljesen, kisebb foltokban továbbra is fennmaradnak.

Őrző szemek

Ebben a szakaszban csupán említés szintjén, nagyvonalakban szeretnék kitérni arra, hogy kik végezheték az őrzést a hódoltság korabeli végtelen pusztákon.

A török bejövetele után a mezőgazdaság szerkezete erősen átrendeződött. A külterjes, szilaj állattartás előtérbe került, mivel baj esetén az állatokat lábon lehetett új helyre hajtani.³¹ A juhászok, pásztorok és a fegyveres hajdúk egész évben járták a települések – többnyire a bérelt pusztákkal megnövekedett – határait. A tájat ez idő alatt rendkívül jól megismerték és a tudásokat apáról-fiúra adták tovább. Jó megfigyelőképességük és ötletes megoldásaik a fennmaradt 18. századi határperekéből és határjárásokból egyértelműen kiderül.³²

„*Nem érdektelen dolog e kemény legények életével kissé közelebbről megismerkednünk. Úgy is már csak a múlté az, a mit itt róluk elmondunk...A XVI. és XVII. században gulyáink, nyájaink télen-nyáron a szabadban élvén: a gulyásoknak, a göbolyösöknek, a hajtóknak stb. is velük kellett lenniök. Holmi kis pásztorházacskát vertek maguknak nádból s szalmából...De itt is ritkán húzhatták meg magokat, mert a gulyákat éjjel is őrizniök kellett. A latrok és a kóborlók a farkas-csordákkal együtt ugyanis rendszeren éjjel támadtak. S a gulyásoknak, a hajtóknak és a pásztoroknak véres harczokat kellett vívniök a ragadozó emberekkel és állatokkal.*”³³

A pásztorélet mindennapjaiban fontos szerepet játszottak a halmok. A határperek szövegeiben rendre előkerülnek azok a közlések, melyekben „dohánt metélő”, „szőr-füvet” égető és a domb oldalában (szélárnyékban) főzőgető juhászról olvashatunk.³⁴ Kmetyó János 55 éves kiskőrösi juhász vallja 1761-ben, hogy „*pásztorágának régi üdejében midőn az hideg essőknek valamennyire ellent igyekeztek vetni, ezen homokos hegyeknek oldalában még akkor jó sűrű bokros fáknak lévő árnyékában nyájakkal edgyütt vették magokat*”.³⁵ A dombokról figyelhet-

ték a távölt. Kémlelték, jön-e ellenség, esetleg észrevette-e a szomszédos pusztá bérlője, hogy a fondorlatos pásztor a határ túloldalán zöldellő szebb réten legelteti a nyáját. „*A rábízott jószágoknak megőrzése, saját személyének veszélyeztetésével is, ebben csúcsosodott ki egész életének feladata; e körül fejtette ki a legnagyobb éberséget, ravaszságot, a legtöbb cselfogást, csaláfin-taságot.*”³⁶ Ugyan az idézet Madarassy Lászlótól a 18-19. századi pásztorársadalomra vonatkozik, aligha kételkedhetünk abban, hogy a veszélyesebb török időkben nem ekképpen cselekedtek volna pusztá lakói. „*mint katonák, teljesen megállják a helyüket. Csupán amúgy is szilaj természetük leszen még keményebbé. Nem hiába nevezték őket az ördög apostolainak, nagyon rászolgáltak a névre.*”³⁷

A fentebbiek alapján a határ „nyitott szemei” elsősorban a szinte egész évben a pusztában élő pásztoemberek lehetettek.

Ellenség a láthatáron

Mi történt, ha a távolban veszély jeleit fedezték fel? Csupán töredékes adatok maradtak fenn arról, hogy ilyen esetben milyen forgatókönyv szerint igyekeztek biztonságos helyre terelni az állatokat. Egyik megoldás a kisebb nyáj, vagy csorda mélyebben fekvő sűrű ingoványba terelése volt.³⁸ Erre példa a Szabadszállás déli részén található a Csorda-állás, mely a Zab-szék közepén fekvő kicsi, nádasokkal körülvett, rejtett magaslat.

Mélyedésekkel, és dombokkal tagolt tájon azonban akadnak nehezen belátható helyek. Ilyen terepalakulat a halasi határban az ún. *Tallér-állás*, nem messze a Szarkási-strázsától. Ezt a hosszúkás mélyedést néhány méter magas dombok veszik körbe, így tökéletes búvóhelye lehetett a jószágoknak. A halasi előljárók így írnak róla 1864-ben: „*3. Tallér állás – homok buczkák közti mély völgy, mely zivataros időkben marha állásul's men helyül szolgált, hagyomány szerint most is élő Tallér család használta állásul*”³⁹ A 20. század elején is feltűnik a forrásokban, azonban a neve eddigre kikopik már: „*Szarkás-pusztán egy kekeny és nem mély völgykatlanban még ma is látható egy kisebb, elhagyatott birkaszín, melynek hátát a partnak vetették*”.⁴⁰ Ehhez hasonló, ám utaktól kicsit távolabb fekvő mélyedés található Halastól északra, Kötöny és Tázlár határán. Az Első katonai felmérésen *Szabosi-pusztá*, újabb térképeken *Szabó-sík*. 5-6 méter magas dombok veszik körbe, benne kisebb nedves rét, időszakos tó is található.

A török és rác dúlás után az „állások” elvesztették „hadászati jelentőségüket” és csupán az időjárás elleni védekezés eszközei lettek. „*A halasi pásztorok a félszilaj jószágot először a melegállásra, vagyis az erdők, buczkák enyhelyére verték. Halason az állás szó jelentése különben csaknem teljesen összeforrt a természetadta enyhelyévé. Híres állások voltak itt a Tepszinyáros, a Vastaghegy Debeákban, a Göllér-högyi ménösállás, a Rúzsás állás, Izsákon a Bikatorok, Orgoványos a Lóállás. Ezek az állások patkó alakú völgyek, úgynevezett torkok voltak, akáccsal, nyárassal övezve, ahol a jószág nyárfaserevényt, nyúlvevesszőt, stb talált, nyugodtan elserevényözhetőtt, és »csak a zúgását hallotta az időnek«.*”⁴¹

Mi történt, ha nem sikerült időben elrejtteni a jószágokat? Az ellenség – csapatokba verődött végvári katonák, hajdúk, török portyázók – nemes egyszerűséggel elhajtotta azokat. Szakirodalmakban sok helyen lehet olvasni az elhajtott jószágok számáról, ezek mégsem fejezik ki azt a keserű érzést, amit ilyenkor érezhetett a hódoltság korának lakója. A Felső-Kiskunságon történt 1668-ban, hogy Kunszentmiklós kibérelte Dabas és Gyón pusztákat. Ki is hajtották állataikat legelni, azonban az abaúj-vármegyei, gibárti Nemeni Péter katonái elhajtották a marhákat, „*s olyan dolgot cselekedtenek marhájukon, hogy pogány tatár sem cselekedte azt, hogyha az*

marha elfáradt az nagy hajtásban, tüzet gyújtottak reá, s úgy égették meg marháikat.” S mindennek fejébe a megmaradt állatokat 500 ezüst talléron válthatták vissza a Szentmiklósiak.⁴²

A hatékony határőrzés egyik feltétele kellett legyen az is, hogy a település lakói is értesüljenek a veszélyről. „A monda szerint a körösladányiak is vigyázókat állítottak a határbeli halmokra, hogyha ellenséget látnak, értesítsék a falu lakóit. Szép holdvilágos éjszakán nádkévéből tüzet raktak a Gyökérhalmon, az Ákoshalmon, a Korhányhalmon és az Édeshalmon, ezzel jelezve, hogy Gyoma felől jön az ellenség. Ezt meglátva a toronyőr félreverte a harangot, felriasztotta a népet.”⁴³

A szerencsésebb települések templomaikat is felhasználhatták tehát a távol fürkészésére. Ahol pedig sérült volt, vagy romba dőlt, ott a török engedélye nélkül nem végezhettek javításokat.⁴⁴ Emiatt rogyadozik a felső-kiskunsági Kunszentmiklós temploma a török kor végén. „A templomot, melyet a falu közepén emeltek gerendákból és betapasztott somfavesszőkből, nem merik, de nem is tudják kijavítani, noha alapozása annyira megromlott, hogy összeomlással fenyeget, ha el nem kezdik javítását.”⁴⁵

Térjünk vissza a halmokhoz. Szükség esetén a magasság egyszerűen növelhető volt: felmáztak egy fára, vagy egy segédeszközt – látófát, messzelátófát, látófát – használtak⁴⁶. Íme egy forrás a Nagykunságról: „Az 1970-es években a karcagi öregek azt is elmesélték, ők úgy hallották az elődeiktől, hogy a halom tetejére ástak fát, amelyre felmászva az ellenséget kémlelték valaha. ... Kiskundorozsmán Alsótekintő és Felsőtekintő dombokat tartanak számon, ahonnan a határt jól be lehetett látni. A Szalókot Abádtól elválasztó határdomb neve Órhalom. A tiszaroffi Örvényes halomról jegyezték fel, hogy amikor a török és tatár „csordák” barangoltak, e magas halom tetejére két nagy, messzire ellátzó póznafát állítottak fel, amiről az örök meglátták a Fegyvernek felől érkező ellenséget.”⁴⁷

Tiszaroff és Fegyvernek között nagyjából 11 km a távolság. Az Örvényes-halom 98.1 méteres, mellyel átlagosan 8-10 méterrel magasodik a környezet fölé. Tiszta időben így a domb tetejéről a fegyverneki templomot is lehetett látni.

Egy korszak hanyatlása

A kuruc háborúk után ismét nyugalom köszönt be az Alföldön. Sorra benépesülnek a puszták és a megfigyelőhalmok, állások, látófák lassan elvesztik korábbi „hadászati” jelentőségüket.

Az állások megmaradnak az időjárás szélsőségei elleni menhelyeknek, a látófák pedig a csöszök hasznos segédeszközévé válnak. „De minő különbség csösz és csösz között! ... Rendes katona viselt emberből kerül ki, aki már megszokta a silbakot. Tradícióihoz híven első dolga hivatala kezdetén leállítani az állófát (nem tudom, nem ezt hívják-é néhol ösztönzőnek?). Innét őrzi ő a kukoricza rengeteget a tolvajoktól.”⁴⁸

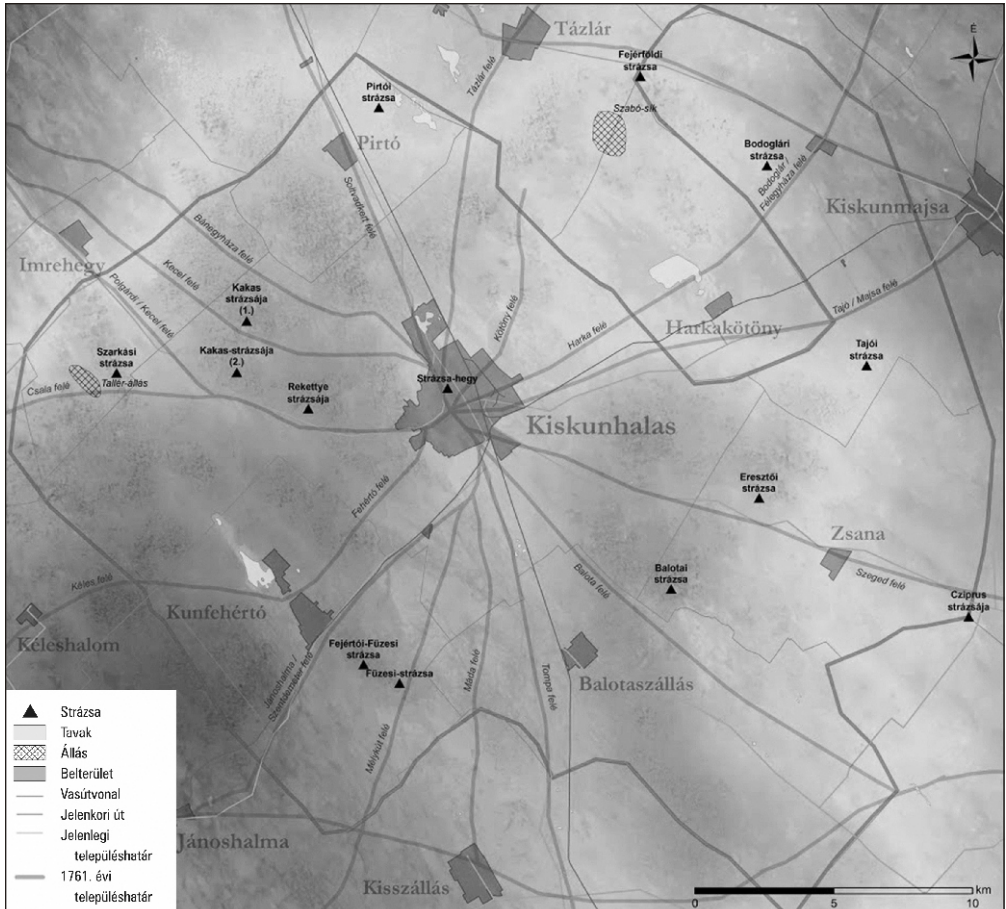
Aztán a 19. század végére a messzilátófa megfigyelő szerepe is lassan kikopik az emlékezetből. Egy néprajzi gyűjtés alkalmával bihari pásztorok mesélik róla, hogy időnként „menedékhelyként” használatos. Ugyanis a „fehér magyarfajta marha” bikája annyira kiszámíthatatlan volt, hogy szükség esetén a kapaszkodókkal ellátott póznára kellett előlük felmászni.⁴⁹

2. kép. Kukorica-csősz. Vasárnapi Újság, 1888. 38. szám, 640. oldal

Egy kis matematika...

Tanulmányomhoz mellékelek egy-egy terepmodellt, mely egy színátmenettel érzékelteti a halasi és a szabadszállási határ domborzati viszonyait. A halasi határ legmagasabb pontjai Rekettye, Fehértó, Szarkás, Debeák és Balota környékén találhatók. A legmagasabb buckák a fehértó-jánoshalmi határ közelében 150 méter körüliek, míg a legmélyebben fekvő területek Zsanán, Bodogláron és Harkakötöny környékén 110 métert is elérik. Természetesen ez a nagyjából 40 méteres szintkülönbség a mai felszínre jellemző.

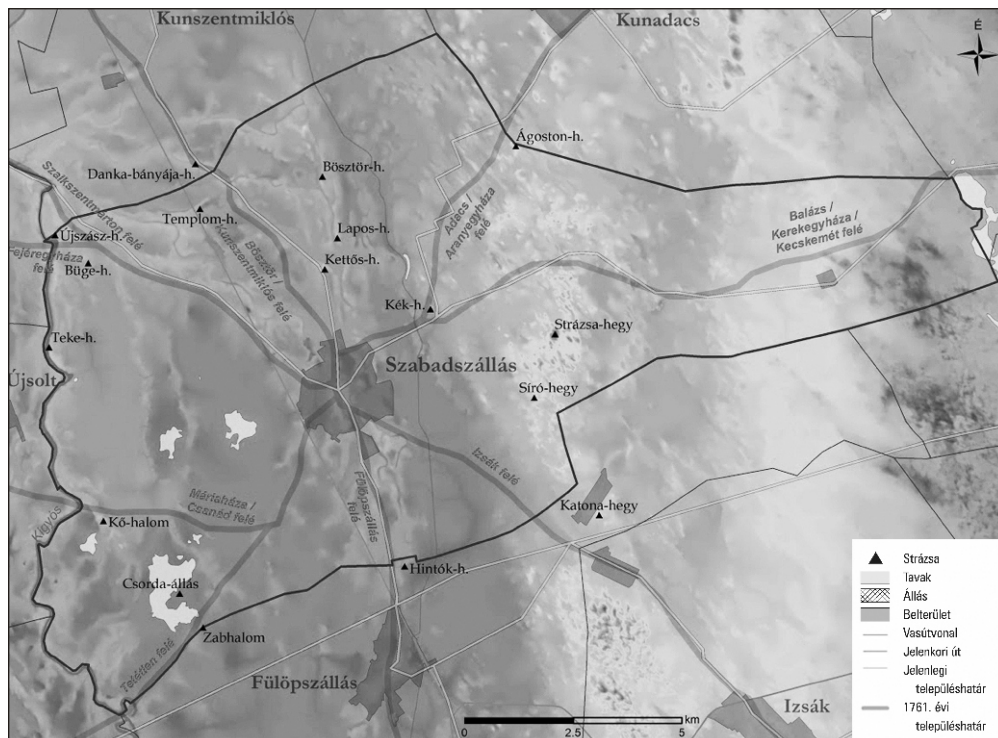

3. kép. A történeti Kiskunhalas domborzati térképe a strázsas helyekkel

Szabadszállás nyugati része az egykori Duna „felvonulási” területe, keleti része pedig már a homokhátsághoz tartozik. Legmagasabb pontjai Balázspusztá keleti (*Homok-hegy, 121 m*) és nyugati határán (*Strázsas-hegy, 124 m*) található. Legmélyebb pontjai pedig az egykori ártéren fekszenek, 92-93 méteres magasságon.

A török kor óta a táj jelentősen átalakult, azonban ennek mértékét még közelítően sem tudjuk megadni. A nagyságrendek érzékeltetéséhez ezért jelenkori topográfiai térképeket vettem alapul. A mai felszint kialakító (és bizonyos mértékig jelenleg is formáló) homokmozgások igen látványosak lehettek. Példa erre a legmagasabb buckákkal tarkított jánoshalmi-fehértó határ ahol „a *Vastag hegytől kezdve a jankovátzi hármashatárig még az 1807-es esztendőben történt újításkor megvölt 28 határok közül már 6 határ végképp (a homokmozgás miatt) elveszett, melyeket szükséges volna földmérő által kikerestetni, és azokat kövekkel megjegyeztetni.*”⁵⁰

Felvetődhet a kérdés, hogy egy magaslatról meddig lehetett ellátni egyáltalán? Létezik-e egy képlet, amivel legalább közelítően ki lehet fejezni az adott halomról belátható távot? A rendelkezésre álló adatok alapján az alábbi modell segítségével lehet vizsgálni a kérdést (1. ábra).

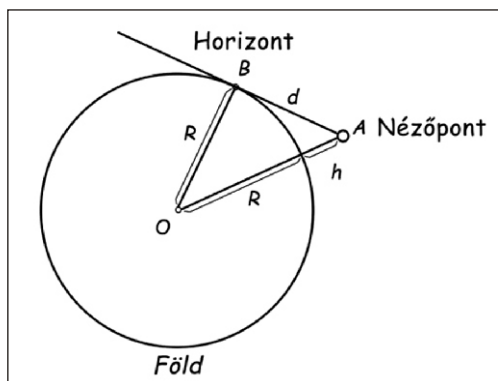

4. kép. Szabadszállás domborzati térképe a strázsá helyekkel

Ismerve a föld sugarát ($R \sim 6378.137$ km), az ábra alapján a d látótávolságra felírható Pitagorasz tétele:

$$d^2 = (R + h)^2 - R^2, \text{ ebből a látótávolság}$$

Mivel a képletben szereplő földsugár (R) jóval nagyobb, mint nézőpont magassága (h), modellünkben ezt akár elhanyagolhatjuk. Így a látótávolságot a képlettel számíthatjuk ki. A modell alkalmazása során feltételezzük, hogy tiszta az idő és a megfigyelést légköri (pl.: köd, por) és egyéb fizikai jelenség nem zavarja. Az alábbi táblázatban néhány magasságot és a hozzá tartozó elméleti látótávolság szerepel:

1. ábra. A látótávolság kiszámításának elméleti vázlatja

1. táblázat: A megfigyelő magasságának és a látótávolságnak az összefüggése

Magasság (m)	1,7	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40
Látótáv (km)	4,7	6,2	7,1	8,0	8,7	9,4	10,1	10,7	11,3	16,0	19,6	22,6

Számításaink szerint tehát egy átlagos, 1,7 méteres szemmagasságú megfigyelő nagyjából 4,7 kilométerre lát el. Ha az őrsem egy a környezetéből 2.3 méteres kiemelkedésre áll és így 4 méterre növeli a magasságát, akkor elméletileg 7.1 kilométerre fekvő jelenségeket is megfigyelhet. Elméletben. A valóságban szabad szemmel egy sétáló embert, vagy egy lovast nem látunk 4-5 km távolságból, hiszen annyira alacsony, hogy eltűnik a látóhatáron. Észlelhetjük azonban egy lovascsapat, vagy marhacsorda porfellegét, vagy egy távoli rajtaütés miatt égő falu füstoszlopait.

Órhalmok a megyében

Szerte az Alföldről ismerünk további órhalmokat Órhegy, Órhely, Órhalom, Látóhegy, Strázsa-hegy/domb/halom neveken. Gyárfás István sokat idézett könyvében így ír erről: *„Hihetően az őrsemek dombokon tanyáztak, s ez időből származnak az Alföld sík rónáin látható, s leginkább kézzel összehordott halmok nagy része, melyek sok helyen ma is strázsadomb, vagy halom nevet viselnek; ily őrsemek kiállítására századokban is szokásban volt.”*⁵¹

A következőkben felsorolok néhány további kiskunsági (ór)halmot, melyet a tanulmányhoz való adatgyűjtés során sikerült megfigyelni különféle történeti térképeken. Halas határában az egykori jánoshalmi-halasi (jelenleg kélesi-fehértói) határon áll a Vastag-hegy, melyről Pesty Frigyesnek 1864-ben ezt gyűjtötte: *„6. Vastag hegy – egy nagy magos homok domb, határ domb Halas és Jankovác között, melyről tiszta időben Baranyában a’ Pécsi és harsánya hegy is meglátható.”*⁵²

Páhi keleti határán állt egykor a Kis-strázsa, Nagy-Strázsa és a Bokros-strázsa.⁵³ Kecelről is van adatunk egy megfigyelőpontra: *„Látó hegy, ez róna föld által van körül övedzve, miért is szép – és messze terjedő kilátása végett annak elneveztetett.”*⁵⁴ Ismerünk további strázskákat Kömpöcről (*Alsó és Felső Strása*⁵⁵), Kecskemét délnyugati részéről, Ballószögről (*Strázsa-hegy*⁵⁶), Solt határából (*Strázsa-halmok*⁵⁷), Bugac déli határáról (*Strása-hegy*⁵⁸), Kiszállás és Tompa határán (*Halasi-strázsa*⁵⁹), Bene és Örkény határáról (*Strázsa-hegy*⁶⁰), Fülöpházáról (*Strázsahegy*⁶¹) és Kaskantyú K-i határán (*Strázsa-halom*⁶²).

Zárszó

Végezetül néhány gondolatot szeretnék még megosztani az olvasóval. Tanulmányomban Kiskunhalas határának beszédes nevű halmaival, az órhalmokkal, vagy más néven strázskákkal foglalkoztam. Mivel azonban Halas a Duna-Tisza-közén nem egyedülálló város ebből a szempontból, célszerűnek tartottam Szabadszállás hasonló, ám talán kevésbé ismert órhalom rendszerét is bemutatni.

Az adatgyűjtés során számos kutatót megkérdeztem a témáról. Érdekelt többek között, hogy Ceglédről, Nagykőrösről, Kecskemétről, és a többi hódoltságot megélt településről – Tass, Szalkszentmárton, Dunavecse – ismerünk-e a fentebbiekhez hasonló forrásokat. Sajnos ilyet idő hiányában nem sikerült találni.

A tanulmányomban nem esik szó a halmok mesterséges és/vagy természetes eredetéről. Ehhez csupán annyit fűznék hozzá, hogy a halasi strázská a homokbuckák vidékén állnak, természetes magasságuk is lehetővé teszi a megfigyelőpontként való felhasználásukat. A szabadszállási halmok egy része is – pl. a Strázsa-hegy – bizonyosan természetes homokdomb. A tele-

pülés alacsonyabban fekvő nyugati felén álló halmok között már mesterséges halmok is előfordulhatnak. Azonban az emberi eredetűnek tűnő halmokról is kiderülhet, hogy valójában a természet művei. A közeli dunatetőtleni Csárda-halmot a 2013. évben egy projekthez kapcsolódóan két ponton megfúrták és a kiemelt anyag vizsgálatából kiderült, hogy a domb anyaga egy-nemű, fekete szerves iszap.⁶³ A rétegzettség, mesterséges nyomok hiánya arra utalt, hogy a domb nem az ember műve.

Irodalom

- Bárth János: Kecel története és néprajza, Kecel, 1984.
 Bárth János: Kétvízközi népmesék, Kalocsa, 2005.
 Balázs Réka – Kustár Rozália: Halmok az évszázadok sodrában. Kecskemét, 2012.
 D. Szabó Kálmán: Dusnok történeti földrajza. Cumania 13. 1992.
 D. Tóth Albert (internetes cikk) http://www.kunhalmok.hu/magyar/oldalak/a_halom_mint_tajekozodasi_pont/, 2014.11.29.
 Gaskó Béla: Studia Natiralia 5. Szeged, 2009.
 Gyárfás István: A jász-kúnok története III. Kecskemét, 1883.
 Halmok az évszázadok sodrában. KEOP-7.3.1.2/09-11-2011-0038., Statikai tervezést megalapozó tanulmány – Dunatetőtlen, Statikus Mérnöki Iroda Kft. 2013.
 Hermann Ottó: Ósfoglalkozások. Budapest, 1898.
 Hóman Bálint: Magyar történet. A török terület társadalmi és nemzetiségi viszonyai. (Elektronikus változat: <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0002/0005/0001/0002-1cd.html>) Budapest, 1928.
 Illyés Bálint: Kiskunsági krónika. Kunszentmiklós, 1975.
 Janó Ákos: Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. Kiskunhalas, 1965.
 Janus Pannonius: Magyarországi humanisták. 1982.
 Kocsis Gyula: A szálláskertes településtípus történetéhez. Ethnographia LXXXV. 1. szám, 1974.
 Madarassy László: Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest, 1912.
 Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959.
 Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): Kiskunhalas történe I. Kiskunhalas, 2000.
 Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): Kiskunhalas történe II. Kiskunhalas, 2001.
 Tóth Sándor: Szabadszállás múltjából. Szabadszállás, 1986.
 Palugyay Imre: Jász-kún kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása. 1854. (digitális változat: http://vfek.vfmk.hu/00000109/letoltes/palugyay_imre_jasz-kun_keruletek_s.pdf)
 Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. (Közlő: Bognár András) Szentendre, 1984.
 Takács Sándor: Rajzok a török világból 2. Budapest, 1915.
 Tálasi István: A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1936.
 Ujváry Zoltán: A látófa emlékei a konyári legelőn. Ethnographia, 1959.
 Vámosi Ilona: Adalékok A Fülöpszállási Református Egyház történetéhez a kezdetektől napjainkig. (szakdolgozat) 2010. Bárth János: Kétvízközi népmesék

Jegyzetek

- 1 Pesty Frigyes Kiskunfélegyháza
- 2 Izsákon a Kettős-halom az 1920-as évek után már Róka-hegy, Lajosmizsén a lajosi részen Csiba-halom az 1900-as évekig, aztán Suba-halom.
- 3 Balázs R.-Kustár R. 2012. 25. „Dusnok határában, Izsák határrészben állt a Test-halom, amelyet a néphit szerint „a törökök hordtak össze.” D. Szabó Kálmán, 1992.
- 4 Kiskunhalas története I. 2000. 303.
- 5 Pesty Frigyes Kiskunhalas. Az emléképek Kovács György 1861. évi térképe, r. 1. ábrán
- 6 Pesty Frigyes Kiskunhalas
- 7 Magyar Országos Levéltár, „Geometrica delineatio praediorum Mada, Ivánka, Kisszállás et adjacentium controversiarum...” Kovács György, 1762, MOL S021 No 0046
- 8 Magyar Országos Levéltár, „Delineatio geom[...] praedioru[m] Mada, Ivánka, et ...”, Benjovszki, Emericus Kramarich, Stephanus, 1787, MOL S 21 No 0133
- 9 Pesty Frigyes Kiskunhalas

- 10 Pesty Frigyes Kiskunhalas
- 11 Pesty Frigyes Szabadszállás
- 12 Palugyay Imre 1854. 163.
- 13 Kocsis Gyula 1974. 61-64.
- 14 Pesty Frigyes Szabadszállás
- 15 Pesty Frigyes Szabadszállás
- 16 Tóth Sándor 1986. 478.
- 17 „itt van Szentkalász, Halas és sok más falu, melyek a királyi kincstárhoz tartoznak. Csordákat és méneseket tartanak, ebből nem kis jövedelemre tesznek szert; vizük és fájuk szűkösön van, attól eltekintve, hogy az állatok itatására (ember számára) élvezhetetlen vizű kutakat ásnak. Földjük egyetlen veteményt sem terem szívesebben a töknél. Tüzelőként nádat, állati trágyát és kevés, messziről hordott fát használnak.” Janus Pannonius 1982. 1074-1075.
- 18 Bárh János 2005. 1187.
- 19 Bárh János 1984. Baj János kiskunhalasi juhász egy 1761-es határperben úgy nyilatkozott, hogy egykor a „*Dömötöri-erdőbűl*” hordott fát gazdájával
- 20 Igen kifejező, hogy a Kováts-féle térképen a település akkori, nagyjából 66700 hektáros területéből csupán 290 hektár volt erdőként megjelölve.
- 21 Bárh János 2005. 1187.
- 22 Bárh János 2005. 1187.
- 23 Vámosi Ilona 2010. 13. Bárh János 2005. 1187.
- 24 Magyar Országos Levéltár, „Geometrica delineatio praediorum Mada, Ivánka, Kisszállás et adjacentium controversiarum...” Kováts György, 1762, MOL S021 No 0046
- 25 Magyar Országos Levéltár, Kisszállás, felosztási térkép, 18. század vége, S 21 No 0058/1-2, ugyanígy szerepel az Első Katonai Felmérésen is
- 26 Magyar Országos Levéltár, Páhi birtoktérképe, 1787, S 21 No 0066, Michael Nagy, évszám nélkül
- 27 Thorma János Múzeum, Kiskunhalas áttekintő térképe, Geometrica delineation privil. cumanic. oppidi Halas, Kováts György, 1761, TJM 3882
- 28 Kalocsai Érseki Levéltár, Kecel térképe, „Facies genuina a. episcopalis territorii Keczel confinii ad Cumaniam distincti”, KL014, KFL.VIII.2.a. No.8., Anton Leopoldus Kronovetter, 1780., a Sóska-bokor más néven sóska-tóvis, sóska-fa, sóska-fátóvis, vagy borbolya. 1-2 méter magasra növő Alföldön őshonos cserje.
- 29 A népnyelvben korábban elterjedt volt a nyárfá topolya elnevezése, <http://www.oec.hu/upload/html/2014-02/EVFA2004.pdf>
- 30 Gaskó Béla 2009. 47.
- 31 Madarassy László 1912. 14.
- 32 Bárh János 2005. 1132. Madarassy László 1912. 19-20.
- 33 Madarassy László 1912. 264. Érdekes módon fejezi ki a pásztorok rideg viselkedését: „*Akkor érezte elemében magát, ha a természetes kezével szűre alól kirántván a rövidnyelű vasvillát vagy baltát, társának mehetett. S mi tagadás, egymást úgy megzöcskölték, hogy szinte bocsoláztak bele! S ha egyiknek sikerült a másikat a ringőre lerántania, még a csontjait is »zörgővé tette«.*”
- 34 Bárh János 2005. 749.
- 35 Kiskunhalas története II. 2001. 425.
- 36 Madarassy László 1912. 19.
- 37 Takács Sándor 1915. 263.
- 38 Janó Ákos 1965. 74.
- 39 Pesty Frigyes Kiskunhalas
- 40 Nagy Czirok László 1959. 133.
- 41 Tálasi István 1936. 101.
- 42 Illyés Bálint 1975. 99. Továbbá Kiskunhalas története II. 2001. 415-416.
- 43 D. Tóth Albert 2013.
- 44 Omar kalifa (iu. 682-720) Damaszkusz elfoglalása után kiadta a meghódított népekre vonatkozó törvényeit, melyben a következőket határozta meg. „*Ez a kanún (törvény) keresztényekre és zsidókra vonatkozólag megállapítja, hogy kolostort, templomot vagy remeteszéket nem építhetnek, templomukat nem javíthatják ki ... a templomokat csak a legnagyobb nehézséggel, kérvényezéssel, pénzvesztéssel lehetett kijavítani*” Hóman Bálint 1928.
- 45 Illyés Bálint 1975. 61.
- 46 Madarassy László 1912., valamint Hermann Ottó 1898. 47.
- 47 D. Tóth Albert 2013.
- 48 Vasárnapi Újság, 1888. 638.
- 49 Ujváry Zoltán 1959. 440-442.
- 50 Kiskunhalas II. 2001. 389., továbbá ugyanitt 110.
- 51 Gyárfás István 1883. 336., 578.
- 52 Pesty Frigyes Kiskunhalas. A Vastag-hegy az Örvényes-halomhoz hasonlóan 8-11 méterrel magasodik a környezete fölé. Innen a Mecsek legmagasabb pontja, a 681 méteres Zengő kb. 75 kilométerre fekszik.
- 53 Magyar Országos Levéltár, Páhi birtoktérképe, 1787, S 21 No 0066, Michael Nagy
- 54 Pesty Frigyes Kecel
- 55 Kömpöc térképe, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár_nro_0011, 18. sz. vége.
- 56 II. Katonai felmérés
- 57 II. Katonai felmérés
- 58 Bugac térképe, Bács-Kiskun Megyei Levéltár_BUGAC_0001_IN, 18. sz. vége.
- 59 „Kerek szék, vagy Zöld halom alias Halasi Strázsza”, Kisszállás térképe, MOL S021_No_0050, 1780. Michael Nagy
- 60 Internetes forrás: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Ladanybene/pages/Ladanybenei_evszazadok/003_lad_tor.htm
- 61 II. katonai felmérés, az 52. sz. út 21. km szelvényétől ÉNy-ra, kb. 400 méterre.
- 62 Kaskantyú térképe, 18. sz. vége. MOL S148_0019
- 63 Halmok az évszázadok sodrában c. projekt (2013) tervdokumentációja, Statikai tervezést megalapozó tanulmány – Dunatétlen. Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattár